Г.Р.Гайнуллина

М. Мәһдиев повестьларының сюжет структурасы

Татар тәнкыйте М.Мәһдиев-язучыны үткәнен сагынучы, татар авылының тарихта калган кичәге көнен җырлаучы дип исемләде. Әдәбият тарихы фәне әдәби әсәрдә геройларның балачак хатирәләреннән алып хәзергенең үткен каршылыклы күренешләренә кадәрге язмышын хис һәм мөнәсәбәт тарихы кебек гәүдәләндергән, үткәндәге якты-бәхетле яшәү рәвешен хәтердә тергезү мотивларын импрессионистик алымнар баеткан әсәрләрне сентименталь реализм агымына нисбәтләде. “Торналар төшкән җирдә”, “Бәхилләшү” әсәрләрендә үткәндәге тормыш аерым кешеләр өчен бүгенгедән әһәмиятлерәк яссылыкка куела, лирик геройларның эчке дөньяларына заман үтеп керә, хис-мөнәсәбәтләр чор, иҗтимагый тәртипләр тәэсирендә хасил булалар, вакыт ягыннан тәртипле оешканлык, ретроспекция алымы үткәндәге психологик вакытка алып китә.

“Торналар төшкән җирдә” (1979, август-сентябрь) повестенда автор 1970 нче еллар ахыры әдәбияты өчен актуаль булган иҗтимагый проблемалар – татар авылының үткәне, бүгенгесе, буыннар арасында бәйләнешләр өзелү, туган нигезне оныту кебек мәсьәләләрне алга ала. Көчле позициягә – повестьның исеменә, беренче эпиграф һәм кереш сүзгә вакытка бәйле бинар оппозиция чыгарыла. XX йөз башы татар әдәбиятын өйрәнүче галимә Д.Заһидуллина вакытка бәйле бинар оппозицияләрнең үткән/бүгенге кебек ике чиккә аерылуы гомумиләштерүләргә омтылу тенденциясе белән бәйле булуын билгели: “Киңәю күренеше татар әдәбиятында вакытны аерым кеше гомеренә нисбәтле түгел, бәлки кешелекнең гадәти вәкиле булган шәхес тормышы һәм яшәеше кысаларында тергезү аша хасил була”.

XX гасыр башының мәдәни, әдәби, милли тарихын өйрәнеп, иң кызыклы һәм иң кызганыч, гаҗәпләндерә һәм сөендерә алырлык сәхифәләрен татар укучысына җиткерә алган галим. М.Мәһдиев татар прозасының

фәлсәфи канатына караган әсәрләреннән юнәлеш алган дип билгеләргә тулы нигез бар. Д.Заһидуллина күрсәтеп үткәнчә, “аның фәнни хезмәтләрендә үткәннәргә, яшәп киткән олы шәхесләргә, аларның бәяләп бетергесез эш-гамәлләренә соклану, шуларны бүгенге чынбарлыктан эзләп үкенү хисләре ярылып ята”. Димәк, “үзе дә Тукай-Әмирханнар буынының бер вәкиле кебек тоелган” әдип әсәрләрендә XX гасыр башы әдәбиятындагы дөнья сурәтен – вакытны кешелекнең гадәти вәкиле булган шәхес тормышы һәм яшәеше кысаларында тергезү алымын үз итә, сюжет структурасына сала.

“Торналар төшкән җирдә” повестена кереш сүз хикәяләүчене җитди, тормышның моңлы якларына күбрәк игътибар бирүче, яшәешкә фәлсәфи карашлы хикәяләүче-геройны тәкъдим итү белән башланып китә: “Безнең авылдан бер генә герой да, бер генә академик та чыкмаган. Гап-гади, иң гадәти бер авыл. Анда зур сулар, таулар иркен болыннар юк, кыялар юк. Тагын бик күп нәрсә юк”.

Эпиграфта сүз туган җирне сагыну турында бара. Автор-хикәяләүченең сагышы кешенең үзе өчен кадерле булган кыйммәтләрнең кадерен (туган ил, газиз кешеләр) югалткач кына аңлавы белән бәйле: “1976 нчы елның октябрендә мин Франциянең Париж, Марсель, Авиньон шәһәрләрендә йөрдем. ... Баш әйләнгән, тәэсирләр шундый көчле, ниндидер бер мизгелдә үзеңне онытып, югалып торасың. Ләкин нәкъ шул хәлдә – табигыйлекне югалткан бер хәлдә, нигәдер минем йөрәгем сулыгып-сулыгып алды...” Үткән/бүгенге оппозициясендә әдип үткәннең билгеләрен тергезә. Бу билгеләр үзара оппозиция хасил итәләр: “безнең авылда гасырлар буе үстерелеп, тукылып, эрләнеп, сугылып килгән киндерне” бүген джинсы диләр, ат итенең файдасы турындагы гыйльми ачыш “безнең авыл тегүчесе Хөснетдин абзыйга” күптән мәгълүм, арыш капчыгының да бүгенге исеме башка, хәзер иң югары культура билгесе саналган безнең авылның бурабзары башкача атала. Кереш сүз өлешендә образларны детальләштерү урын ала. Үткән – алтын куллы буяучы, калайчы, тимерче; кызылга каккан кайры тун, сагыз, арыш капчыгы, күтүмкә, чутсыз катык. Бүгенге – джинсы, жвачка,

озын чәчле егет, йоклар алдыннан бер стакан катык. Үткән/бүгенге оппозициясендә мотивлар да катнаша: Чуриле урыслары манып биргән киндер “кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм дигән төшенчә белән бер”, ә бүген “без аны тырышып-тырышып онытып ятабыз”; “эшнең көйле, ритмлы җайга салынган икәнлеген” белдерүче сагызны чәйнәүче Сан-Мартин төзек наратларның жвачка ясау өчен ясалган сырының елап утыруын ишетми. Шул рәвешле, кабатланган образ, детальләр, мотивлар аша “дөньядагы барлык халыклар өчен уртак гадәт, уртак гамәл, холык-фигыль, эш-гамәлләр” булырга тиешле хакыйкать атала – эшең көйле, ритмлы җайга салынган булсын дисәң, кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм, дип яшәү дөрес. Әсәр шул турыда: “Бу әсәр – безнең авылда яшәгән, бүгенге буынга юньле әхлак-гадәтләр тапшырып дөньядан киткән кешеләр турында”. Кереш сүзгә өстәмә өлешендә үткәне бүгенге белән бәйләүче таш, елга образлары автор фикерен ныгытып куя. Көчле позициядә укучы табачак әлеге хакыйкатьнең гомумәһәмиятлелеге иҗади гомумиләштерелгән таш образы аша искәртелә. Таш – мәдәни һәм дини күзаллау белән бәйле конструктив архитектура элементы. Ул – био- һәм семиосфераны, табигать һәм мәдәниятне, органик һәм органик булмаганны, яшәү һәм үлемне бәйләүче символ. Бу мотивны куллану нәселнең йомшак, хатын-кыз белән бәйле “борынгы хәтеренә” мөрәҗәгать төсен ала. Ташлар – телсез, алар сөйләме “өнсез”. Дәшмәүләре борынгы заманнарның мифологик асылына тәңгәл килә. “Бәлки ата-бабалар баскан таш”ка бүгенгедәге “тимер рәшәткәле капка ” – ике дөнья арасындагы чикне белдерүче образ каршы куела. Профсоюз җитәкчесе Нәкыйп абый белән тимер ишекле капка янында очрашу, иңенә авыр туган җир ташын сыйдырган капчык кигертү – яшәп килүче идеология шартларына җайлашкан үз асылына кайта алмый газапланган татар кешесе образын тәкъдим итү. Текстның башлам өлешендә автор укучысы образын шул рәвешле урнаштырса, хикәяләүче образын “кешеләрнең эш-гамәлләрен бәяләүдә гадел, нечкә һәм саф күңелле, күзәтүчән, туган туфракны яратучы, хезмәт кешесе, тормыштагы күңелсез

моментларны авыр кичерүче” автор образы дип идеаллаштырып кертеп җибәрә. Лирик-эмоциональ башлангычлы автобиографик повесть тукымасында тәкъдим ителгән әсәр чынбарлыгына карата мөнәсәбәтен үсеш-үзгәрештә, хәрәкәттә сурәтләүче автор “мин”е тирәсенә җыелган лирик-субъектив катлам вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә туплый. “Нәтиҗәдә, әсәрдәге төп каһарман булган “мин”нең рухи дөньясы, аңы, укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә ала. Әсәрнең иҗатчысы, язучы-автор белән янәшә, әсәр тукымасында тагын бер автор образы пәйда була. Язучы-автор уңай герой ярдәмендә белдерергә мөмкин булган фикерләр, идеал нәкъ менә автор образы аша укучыга ирештерелә. Автор образы уңай геройга хас булырга мөмкин барлык сыйфатларга ия”.

М.Мәһдиев повестьларында үткән/хәзерге оппозициясе әсәрләрне оештыру вазифасын үти. Авторның кереш сүзендә структура билгеләп үтелә: “... Фәрваз Миңнуллин сөйли: бу иптәшнең, ди, бөтен иҗаты – яшьлекне сагыну. Яшьлекне сагыну? Бу – минем өчен ачыш. Бәлки бу әсәргә исемне шулай кушаргадыр?”

Шул рәвешле, көчле позициядә әсәрнең сюжет структурасын оештырган мотив, образлар, хис-мөнәсәбәт сызыгы гомумиләштерелә.

“Төлке уйный торган орлар” дип исемләнгән беренче бүлеккә борынгы йола җырыннан алынган эпиграф (“Җиләк җыям, как коям Падишага бүләккә...) һәм исем сайланышы М.Мәһдиевнең XX йөз башы әдәбиятында колач алган мифлаштыру – мәгълүм мифларны файдалану яки яңа миф тудыру күренешенә мөрәҗәгать итүен раслап килә. Бу урында галим М.Мәһдиевнең җыр жанрына караган фәнни эзләнүләре барлыгын да күрсәтеп үтү урынлы булыр. Әдәбият галиме А.Г.Яхин белән бергә эшләнгән “Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү” дип исемләнгән хезмәттә бик борынгы заманнарда җырның ничек барлыкка килүе хакында сүз алып барыла, иҗат процессына табигатьнең тәэсире, ихтыяҗ булып туган-үскән йола фольклоры, ритм һәм состав өлешләре кебек тәкъдим ителә. 1960-1980 еллар прозасында мифны үзенең әсәрләрендә сюжет структурасына төреп

тәкъдим иткән әдипләр арасында М.Мәһдиевнең беренче урында торуы гаҗәп түгел.

Мифның тормышны концептуальләштерү чарасы булуы гомумбилгеле. Ул әдәбияттагы аерым, үзенчәлекле, конкрет күренешләрдән – гомумиләштерелгән, модельләштерелгән бәягә, типиклыктан архетипиклыкка хәрәкәт итәргә юл ача. Әдәбият, аерым кеше яки гаилә, авыл яки гадәттән тыш вакыйга-хәл тарихы белән канәгатьләнмичә, милли тарих, гасырлар төпкеленә китә торган төрки-татар тарихы, кешелек тарихы хакында сөйли башлый. Мәгълүм мифологик материалга мөрәҗәгать иткән әсәрләрдә иң әһәмиятлесе – авторның шәрехләве, субъектив фикер катламы.

Беренче бүлектә җире рәтсез булу әхлакый югарылык белән янәшә куела: "Җире рәтсез якта халык һөнәрле була". "Агач, юкә төшерү, мунчала чыгару, такта яру, утын әзерләү белән шөгыльләнгән төбәкләрдә гасырлар буе алга китә алмаганнар. Аларның бердәнбер табышы – әхлакый югарылык". Дөнья мәдәниятләре өчен уртак кыйммәт дип исәпләнгән Җир образы мифопоэтик укылышта ана мәгънәсендә килә, яңадан туу, рухи үсеш, яңарыш, үз асылыңа кайтуны символлаштыра. Эллин акыл ияләре Җирне Яшәешне барлыкка китергән ана буларак илаһилаштыралар. Афиналылырның барлык серле Элевсин мистерияләре Җир культы – уңыш җыю, орлыкны саклау, җир эшкәртү белән бәйле була. Җир-Ана тудыручы, саклаучы, нәселне дәвам итүче буларак сакральләштерелә. Рус халкында «Алдама, җир ишетер", "Җир яраткан кадәр ярат" дигән мәкальләр Русь дәүләтеннән үк килә. Бөек сәяхәтче Ибн Фадлан болгарлар илаһилаштырган унике исем арасында җир барлыгын теркәп калдыра. Әлеге образ дөнья фольклорында зур урын били, ут, су, һава белән беррәттән, борынгы натурфилософик дүрт стихиянең берсе буларак милли дөньяларны һәм акылларны сурәтләүче метател сыйфатында, дөньяның тулы картинасын тергезергә мөмкинлек бирүче кебек тамгалана. Галәмдәге яшәешнең башлангычында торган Җир-Күк пары – барлык мәдәниятләр өчен уртак мифологик сюжет.

Автор-хикәяләүче укучыны символик укылышта сынаулар аша үтү юлы кебек шәрехләнгән урман юлына алып керә: “Безнең халыкның бөтен рухи дөньясы урман белән бәйле”. Шул урында эпиграфта билгеләнгән, мифологик катламда яшерелгән тормыш гаделсезлеге, үкенү хисе эчтәлеккә кереп урнаша. “Үзәгенә үткән, бәгырендә яман төер, кара кайрак булып калган, ахыр чиктә гомерен кыскарткан утызынчы елларга Мәһдиев иҗатында аерым урын, үзгә мөнәсәбәт яши,”– дип яза әдәбият галиме Т.Галиуллин. Тормыш-сынауның башлангычы – күңелдә урнашкан шом, куркуның әдип һәм аның замандашлары өчен шул елларга барып тоташуы аның һәр әсәрендә искә алына: “Безнең урманның бер почмагы минем гел күз алдымда тора. ... Телефонлы олы юл (бездә чыбыклы юл) кырыендагы дүрт квартал почмагы ул. Анда юан баганалар утыртылган. ... Әлеге баганалар нәкъ кеше сыман утыралар, алар нәрсәдер әйтергә телиләр, сөйләшергә омтылалар. Кешеләрнең аларга ихтирамы шулкадәр зур, утыз өченче елларда утыртылган баганалар илленче елларда төптән череп, өзелеп аудылар, әмма бер генә кеше дә аларны утын итеп өенә алып кайтмады”.

Урман-сынау образына бәйле пейзаж, тышкы дөнья сурәтләнеше җир табигатенә хас образларга илаһи серлелек өсти. М.Мәһдиев үткән / бүгенге оппозициясен сакраль /профан оппозициясе белән көчәйтә. Бу оппозициянең сакраль ягын миф формалаштырса, профан ягы авторның мөнәсәбәте, фикере кебек хасил була: “Урманга беренче баруымны хәтерлим: дүрт яшьләрдә булганмындыр. Аңарчы урман безнең басу түрендә могҗизалы стена, серле әкият булып торды. Ул басу түренең бер почмагыннан башланып ике чакрым ераклыкта ярым божра ясап авылны әйләнеп уза. ... Менә, ниһаять, шул сихри дөньяның бер почмагына алып кереп мине бастырдылар. Күзгә ташланган иң беренче нәрсә күч-күч булып утырган абагалар иде. Аннан миңа карт имән ботагында утырган бер кошны күрсәтеләр. Ул, ахрысы, миннән бик аз гына кечкенәрәк иде. Мәче башлы ябалак. Аның бите миңа кеше бите булып күренде. Мифлардан килгән символик укылышта абага чәчәгенең ике мәгънәсе бар: “Беренчедән, аның халык ышануларындагы

могҗазалы-романтик рухы сакланса, икенчедән, үзенең реаль эчтәлеген саклап, "дөньяда юк әйбер", "беркайчан да булмаячак" мәгънәсендә кулланыла". Серле дә, куркыныч та тоелган билгесез хыял чынлап та булмастай чынбарык, аны мәче башлы ябалактай кануннар богаулый, әмма тормыш дәвам итә, аның кануннары кырысрак: "Ахырдан, берничә еллар узгач, мин "уф алла" арбасы белән бу урманнан утын ташыдым. Абагалар беткән, мәче башлы ябалаклар да хәзер күренми иде". Илаһи серлелекне Торна елгасы образы дәвам итерә. Көчле позициягә – исемгә чыгарылган, текстта кабатланган әлеге образ символик укылышта зирәклек, саклык, уяу булу һәм чисталык мәгънәсен белдереп килә. Төрки-татар экиятләрендә геройның тугрылыклы һәм ышанычлы ярдәмчесе итеп сурәтләнгән бөркет образы белән янәшәлектә бирелү – сынаулар үткәндәге яшәеш кагыйдәсенең тәкъдим ителүе ул. Тугрылыклы, ышанычлы булу күңел чисталыгын саклый, үзең булып калырга, сынаулар килгәндә югалып калмаска ярдәм итә, ди автор: "Торна елгасы дигән урында язын торналар туктап бала чыгара иде. Урманнан бөркет китү үзе бер зур вакыйга була иде". Мифологик укылышта Аполлон образы белән тәңгәл бүре яктылык, ана мәгънәсендә килә. Мисырлыларда бүренең җимергеч көч буларак символлаштырылуы мәгълүм. М.Мәһдиев прозасында бүре символы ике мәгънәдә дә кулланыла. Бөркет образы белән янәшә килгәндә бүре куркыныч янавын белдереп кулланыла: "Авылга килгән бөркетне авылның бөтен кош-кортлары сизә иде. Бүрене дә шулай". Идеологиянең вәхшилеген тасвирлау максаты белән унбиш яшьлек малайның бүре күрү вакыйгасын, ана бүренең аны исән калдыруын сөйләп, автор-хикәяләүче М.Җәлилнең "Бүреләр" шигырен стильләштереп, әлеге образның беренче мәгънәсен куллана: "Юк, ни генә әйтмәсеннәр – бүреләр кешеләр кебек үк яман түгелләр. Мәсәлән, НКВД кешеләре кебек...".

Үткән / бүгенгене тоташтыручы кичерешләр сызыгы чыбыклы юл әдәби деталенә салына: "Әмма гомер буе минем йөрәгемне телеп-телеп сагыш кайнады, бала вакытта шул юкә төпләрендә чыбыклы юл буенда ятканда

уйлаган уйларым миңа гомер тынгылык бирмәде, гел каядыр чакырып торды”. Шул рәвешле, кеше тормышының беренче кагыйдәсе атала: “Безнең урманның матурлыгын, мәгънәлелеген, акылын беләсегез килсә, аның эчен көзге вак яңгыр яуганда керегез. Керегез...” Импрессионистик алымнар белән баетылган пейзаж өлешендә хакыйкать тамчысы дип укылган яңгыр символы ярдәмендә автор тормышның мәгънәсен заман шаукымына уяу булып, буыннар арасындагы бәйләнешне саклау дип төгәлләштерә: “Вак кына аланнарда икешәр, өчәр булып моңаеп утырган печән кибәнәре. Аларны киртә белән әйләндереп алганнар, ул киртәләрнең кайрысын поши килеп каезлаган. Карт юкәләр вак яңгыр тамчыларын өсләренә җыеп акрын гына шыбырдашып утыралар, әле яфрак бар, әмма инде соңгы атналар. Каен инде саргаеп яфрак коя, яфрагын койган каен чыбыклары күксел шәмәхә слива төсен керә бара. ... Юеш киртәле печән кибәннәре җиләк исе, шипр исе бәреп торган коры ылыс түшәлгән чыршы төпләре – барысы да калыгып, көзне көтеп уйга калган. Шулар янында көз килгәнне тыңлап тору рәхәт тә, сагышлы да... Киләсе елда да шулай күрешә алырбызмы? Без исән булырбызмы? Урманчы кләймә сугып сезне утынга ыргытмасмы? Ә сез, печән кибәннәре, киртә буена килгән биек аяклы, кара ахак күзле беркатлы поши малайларына, кызларына бездән сәлам әйтегез. Ә сез, чыбыклы юл юл буендагы чокырлар, орлар! Сезнең иңкүлектә төлкеләр уйнаганда Сез аларга әйтегез: сак булсыннар, аучы килгәнен сизми калмасыннар!” Автор шул рәвешле сакраль/профан чиген үткән геройны идеаллаштыра, аны тормышның мәгънәсен аңлаган, аны башкаларга өйтеп бирергә теләүче итеп таныта.

Икенче бүлектә автор-хикәяләүче хакыйкатьне күңелгә үткәргән укучыны аңа таныш булган бәхетле чынбарлыкка алып керә – Сабантуй, түгәрәк уеннарның татар кешесе тормышындагы урынын мөнәсәбәт тарихы итеп урнаштыра. Бу бүлектә илаһи серлелек җыр, моң образына салып тәкъдим ителә: “Бу инде кеше генә түгел, бу инде гармун гына түгел, бу – татар халкының гасырлар буена килгән моңы, рухи куәте, музыкаль

потенциясе, бу – татар халкының оркестры, филармониясе, консерваториясе”. Сабантуй – татарны туплый, җыйный торган бәйрәм, йола: “Сабантуй көне авылга күрше- тирә авыллардан нәсел-нәсеп җыела”. Сабантуй мифологик мотивына татар халкының көнитеше, бәхеткә юлы дигән мәгънә салына. Түгәрәк уенны тасвирлау, җыр образы аша автор халыкның рухи тәҗрибәсенә универсальлек һәм гомумәһәмиятлелек өсти, иҗади гомумиләштерә: “Монда – үзенә бер дөнья. Үзенә бер закон. Син инде йөрәгең җитеп түгәрәк уенга кердеңме, рәхим итеп аның кануннарына буйсын. Бу – язылмаган закон”. Автор татар кешесенә хас булган сыйфатларны берсүзсез үтәлергә тиеш язылмаган закон дип белдерә. Татар кешесен бәхетле итә торган сыйфат – битараф булмау, гаделлекне яклау һәм сер бирмәү. Һәр җыр ситуациясе шул хакта. Экзистенциаль башлангычлы , яшерен сагыш белән өретелгән һәр вакыйга һәрчак яшерен өмет ноктасында төгәлләнә.

Хикәяләүче укучыны татар кешесенә ят булган гадәтләр белән таныштыру ноктасына җитә: “Безнең авылда “ят” сүзенең эчке мәгънәсе коточкыч иде,.. “Ят” – синең иң газизеңә, иң кадерлеңә кул сузучы, күз салучы икән”. Татар кешесе өчен хәсрәт китерүче, газиз кешеңә, кадерле хисләреңә, кыйммәтен билгеләп бетергесез гадәтләреңә кул сузучы ят, чит:

Алма биреп ашатырлар,
Ашама, бәгыркәем,
Аштырлар, ташлатырлар,
Ташлама, бәгырькәем.

Бу – “авыл йоклаганда да яшәүче рухи тормыш”. Шул рәвешле, татар кешесенә тугрылыклылык, ышанычлы булу, уяу, сак булу хас, дип автор миф кертелгән эчтәлектән хис-мөнәсәбәтләр тарихы катламына күчереп кабатлый. Татарның иң кыйммәтле ягы – бердәмлеге. Борынгыдыан килгән һәр йола кешедә бердәмлек, ярдәмчеллек гадәте тәрбияләү максатына буйсындырыла. Татар тормышында һәр кешенең үз урыны, гамәле бар. Символик эчтәлектә кичке уен, җыр образына төреп автор-хикәяләүче бердәмлекне серле, илаһи

хис дип бәяли: “Бу хорда һәркемнең үз роле бар. Моны берәү дә белми. Үзеннән-үзе шулай килеп чыга: берәү җырны башлый. Икенчесе җырның билгеле бер урынында катышып китә. Өченчесе җырның билгеле бер урынында болай гына тавыш биреп куя. ... Дүртенче берсе билгеле бер урында сызгырып җибәрә”. Халык тормышының үзе булып торган җырлар турындагы сөйләм өметсезлек ноктасында тәгалләнә: “Уен җырлары һәм урам җырлары исә яшьләрдә үз авылына, үз туфрагына мәхәббәт тәрбияләү буенча озак кына файдалы хезмәт иттеләр дә тарих сәхнәсеннән төштеләр”.

Яшерен сагыш белән өретелгән хикәяләү “Алай да чишмә бар әле...” бүлегендә дәвам итә. Автор эпиграф итеп С. Хәкимнең дүртьюллыгын кертә.

Чишмәләр үзләре минем
Учларыма су салды.
Су салды алар яшәргә
Көчәйтеп тик сусауны.

Чишмә образы яшәүгә дәрт бирүче шул ук вакытта сусауны – яшәүгә омтылышны ныгытучы чыганак мәгънәсендә килә. Биредә әлеге яшәешне күзәтүче вазифасын башкаручы Сафый абзый тарихы сөйләнелә. Хикәяләүче укучыны “су буена таба бүлтәеп чыккан тау битенә” алып менә, урам тормышына читтән карарга чакыра: “Ул – бөтен бала-чагасы белән урам тормышыннан читтә”. Зирәк карт архетипик моделе (“кызгылт бит, зәңгәр күз, очлы ияк, сирәк сакал, өстә – кызыл сатин күлмәк”) бакчачы карт Сафый абзыйның төп гамәле – яшәешнең башлангычы символы булган чишмәне саклау: “Чишмәне ул карап тора, өстен яба, тамагын чүп-чардан чистарта, әйләнә-тирәдәге чүп үләнне йолка, үзенең хикмәтле, кирәмәтле бакчасына кереп югалганчы чишмәне бер әйләнә”. Су, агымсу – кешенең чиксезлеккә төбәлгән соравына җавап бирүче: “Су – бик борынгыдан килгән яшәү символы. Тормышның килеп чыгышы хакындагы барлык легендаларда су – беренчел элемент”. Сафый абзый – “уракчы хатыннарның яулыкларын артка чөеп, бит юганнан соң, көлтә бавы чылатулары, өстикәгә су тутырулары, “ат караучы Әхмәт абзыйның башта чишмәдән агып чыккан ерганакка алып

килеп, йөгән сабагын ычкындырып, аркалыгын бушатып, сызгыра-сызгыра ат сугаруы, аннан озын агач саплы кара тимер чиләк белән мичкәгә чишмә суын тутыра башлавы”, кичкә таба вак-төяк кыз баланың бәрәңге юу, бүген суйган тавыкны юу, ит юу – ризык, тормыш итү өчен җаваплы: “Сафый абзый шунда бик бәхетле була, керт-керт атлап таудан чишмә өстенә үк төшә дә бәрхет чирәмгә җайлап кына утырып кәеф-сафа кора. Ул караган чишмәнең суын бүген колхозның җитмешләгән аты рәхәтләнеп эчәчәк. Сафый абзый шатлыктан кызгылт-сары тар сакалын сыпырса, аның вак зәңгәр күзләренә очкын йөгерә һәм ул бәхете ташыган кыяфәттә болай ди: “Алай да чишмә бар әле, име, Әхмәт!” Шул көе ул елмаеп кала.

Буыннарда туплана торган хис-кичерешләр өчен җаваплы Сафый абзый янәшәсендә бирелгән “сөйләшергә яратмый, эш кенә эшли торган, әмма Сафый абзыйның бу чишмәсенең кеше тормышындагы әһәмиятен югары бәяләүче Әхмәт абзый” образы – М.Мәһдиевнең көтелгән укучысы, югары әхлаклы камил татар кешесе образын гомумиләштерә: “ ...һәм сүзгә гадәттән тыш юмартланып Сафый абзыйның әлеге лирик чакыруына ул да җавап бирә: “А-а...” Бу инде туган телгә тәрҗемә иткәндә менә нәрсә дигән сүз: әйе, ы-ы, Сафый туган, синең бу чишмәң безнең барыбыз өчен дә кирәк, син дөрес әйтәсең, сиңа рәхмәт. ... Әхмәт абзый да бүген үзенең артыграк сөйләшеп ташлавыннан кыенсынып калган сыман һаман әле чишмә инешенә үрелеп яткан атын ачулана: аты чишмәгә суга төшкән бер кызның чиләгенә үрелеп, авызлыклары белән зыңгырдап, төкле кара иреннәре белән чиләк бавын кыймылдатып ята икән”.

М.Мәһдиевтә яшәешне анализлау өчен кулланылган бакча, чишмә образлары – гомумиләштерелгән образлар. Автор-хикәяләүченең өмете кебек формалаштырылган соңгы өлеш М.Мәһдиевнең милли йөзен үзе теләп җуйган татар кешесе иртәме-соңмы бер үз асылына кайтып, чишмәдә бит-кулын юар, җанын сафландырыр дигән теләге ул: “ Бу чишмә әле дә шулай чурлап ага, безнең авылдан читкә киткән кешеләр авылга кайткач әле дә булса беренче чиратта шул чишмәгә төшеп битләрен, кулларын юалар,

рәхәтләнеп суын эчәләр". "Дөньяның дүрт ягыннан нәкъ җиде юл кайтып төшкән җирдә урнашкан безнең авыл" – кешенең изге асылы, рухы, камиллеге.

Әсәрдә укучыга тәэсир итү вазифасын үз җилкәсенә алган автор-хикәяләүче буыннардан килә торган яшәеш тәртибен – эшең көйле, ритмлы җайга салынган булсын дисәң, кешеләргә матурлык бирәм, дигән максатны алга кую бурычын урман-сынауны үткәндәге төп канун буларак билгели, Хозыр Ильясның генотибы, зирәк карт архетипик моделе Сафый абзый образы ярдәмендә беркетә, ышандыра, иң кадерле кешесе – әтисе образы аша ныгытып куя. "Әти... Минем дә әтием бар иде, солдат булган, мәдрәсә шәкерте булган, Риза Фәхретдинов имзасы куелган зур документы – "имам-хатиб-мөдәррис" дигән дипломы булган, Тукай, Ф.Әмирхан иҗатын күңелдән белгән әтием бар иде", – дип яза М.Мәһдиев үзен фәнгә китергән сәбәпләрнең берсе хакында. "Дүрт тополь" дип исемләнгән бүлектә әтисенең солдатка алыну тарихы белән таныштыра: "Гаиләдә ул төпчек малай булган, әтисез үскәннәр. Әбинең бу малайга өмете зур булган һәм аны еррактагы Сатыш мәдрәсәсенә җибәреп ун ел укыткан. Мәдрәсәне тәмамлауга әти наборга эләккән". Тормыш тәртибе турында ата улына өйрәткән кагыйдәләрдән укучыга өчесе тәкъдим итеелә: "Тәрбия өлкәсендә әтинең берничә таләбе бар иде. Моның өч пункты хәтердә калган. Ул таләпләрдән мин файда да күп күрдем, зыян да аз күрмәдем". Шул рәвешле, буыннардан килә торган яшәеш тәртибен автор-хикәяләүче "Ялганлама.Тик дөресен генә сөйлә. Урлама. Кеше малына, дәүләт милкенә кагылма. Укытучы алдында белгәнеңне яшермә. Бераз белсәң кул күтәр. Укытучы үзе ярдәм итәр" кебек өч кагыйдәгә утырта. Димәк, кешеләргә мөнәсәбәттә гадел булу, белгән гамәлеңне кылу – иң камил һәм гади яшәеш тәртибе дип билгеләнә, гадел кешегә тормыш-укытучы үзе ярдәм итә, өйрәтә, алга этәрә, ди автор. Дүрт саны бөтенлекне, камил ритмны, гаделлек Алласын белдереп килә. Төп геройның әтисе тормышының бөтен, камил оештырылганын, гаделлек юнәлешендә икәнлеген хәбәр итү өчен автор-хикәяләүче дүрт тополь

деталең куллана. Тополь – биш серле агачның берсе, ел фасылларын символлаштыра: “ Нигә инде әти аларны тугыз-ун төп утыртмады икән?”

“Елларга иминлек бирсен” бүлеген автор-хикәяләүче үзенең “кечкенә вакытта тыңлаган догаларының берсе”ннән алынган сүзләр белән атый: “Тынычлык, иминлек шулай бик кадерле, ул безнең халыкның рухына сеңгән иде”. Биредә хикәяләүче “ата-бабадан килгән матур омтылыш – бердәмлек рухы”ның “авыл педагогикасының нигезендә” ятуын сөйли. Димәк, бәхетле булырга ата-ана аерым өйрәтми, “авыл” җәмгыятендәге һәркем башка берәү өчен үзен җаваплылык тоя: “Олылар сөйләшеп утырганда да гел әдәп-әхлак кагыйдәләре, иминлек теләкләре белдерелә иде”. Бу өлештә Әсхадулла абзыйның сүзсез, елатмыйча гына алты малаен тыю өчен биш тапкыр тал чыбыгы сызгыртуы, Хәсән абзыйларда сөйләшмичә ашау әдәбенең үрнәк итеп алынуы, кош балаларын үтерүче Миңниислам исемле ташбаш малай мисалында “начарлык ягына адым атлаган кеше тормышта җәзасын таба” дип белдерү, “бөтен бер төбәкне беркетеп торган” Камәр түти мунчасы, өч-дүрт сәгать чыкмый юынып-сыйланып утыра торган Гыйльмениса мунчасы, ял итү – “таянып алу” өчен көйләнгән “дөньядагы иң тыныч урын” булган “Бүре Әскый сәкесе” , “дөньядагы иң тыныч кеше”, “гомер буе бер кеше белән дә конфликтка кермәгән” Бүре Әскый үзе – имин яшәү рәвешенең аталышы. Шул рәвешле, лирик-эмоциональ башлангычлы автобиографик повесть тукымасында автор “мин”е тирәсенә җыелган лирик-субъектив катлам вакыйга-күренешләрне бер үзәк тирәсенә туплый. Үткәндәге тормыш автор-хикәяләүче өчен бүгенгедән әһәмиятлерәк яссылыкка куела, хис-мөнәсәбәтләр чор, иҗтимагый тәртипләр тәэсирендә хасил булалар. “Җирдә икмәк үстерүче, урман кисүче, юкәдән – чабата, агачыннан башмак ясаучы, мунчаласыннан бау ишүче, чиста, әдәпле, ипле кеше” Әскый-Әсхәдулла образы ашы үткән/бүгенге кебек ике чиккә аерылган як татар кешесенең бәхетле яшәү рәвешен гомумиләштерергә омтылу: “Андый кеше юктыр, юктыр...” Дога белән башланган бүлекне Әскый картның үлем алдыннан

әйткән азан белән тәмамлап, автор аның яшәешен сакраль/профан оппозициясен үтү юлы кебек тамгалап куя.

Татар кешесенең көйле, ритмлы, җайга салынган тормышы, кешеләрне матур итәм, кешеләргә матурлык бирәм, дигән максаты хәсрәтле чынбарлыкны яратып, рәхмәт әйтеп кабул итә белүе белән бәйле, ди автор әсәрдә гомумиләштерелгән Сафый, Сөнгат, Әсхадулла абзый образлары ярдәмендә.

“Әйа агач, яшең күпме?” бүлегендә Беренче Бөтендөнья сугышында тол калып үстергән өч малаен Икенче Бөтендөнья сугышына озатып, аларның үлем хәбәре белән бер-бер артлы өч кәгазь килгәч, “халык алдына чыгып елап йөрмәгән, хәлен сорашкан кешеләргә: “Шөкер, хәсрәтне күп күрдем”, – дип җавап биргән авыл табибәсе Мәрфугатти язмышы шулай ук авторның татар кешесенең тагын бер ягын изгеләштереп куюы. Шәфкатьлелек идеалын символлаштырган 99 яшьлек карчыкның үлем алдыннан әйткән соңгы рәхмәте – татар кешесенең хәсрәтле чынбарлыкны рәхмәтле булып кабул итүе – тормышның көе, ритмы, җае ул, ди М.Мәһдиев. Ике малае сугышта эзсез югалган балаларны шатландыра белүче “Йосыф-Зөләйха” поэмасының бер нөсхәсе иясе рухи ана Хәдичәтти теле белән әйтелгән Г.Кандалый сүзләре – татар кешеснең рухи көчен аның рәхмәтле, сабыр булуына бәйләп фикерне ныгытып кую өлеше. Яшәешне аңлату өчен сайланган алдагы образ “гомер буе кеше матурлаган”, “Тукайның үзенә тужурка тегеп биргән, Габдулла Кариевны, Мортаза байны, Камил Мотыйгыйны, Мотыйгулла хәзрәтне күреп-белеп сөйләүче ак тегүче” Гатият абзый, шулай ук Тукайга берничә тапкыр чалбар, күлмәк теккән икенче ак тегүче Хәмит абзый сюжет структурасына кереп урнаша, төп мотивны кабатлыйлар. “Кешене матур итәм” мотивын кабатлаучы кендек әбиләре образлары – яшәеш фәлсәфәсен әйтеп бирүчеләр. “Берәү – улдан, берәү – кыздан” бүлегендә һәркем белән исәнләшеп, һәр бала янында туктап, үзе таптырган балаларны башыннан сыйпап елап җибәрә торган кендек әбисе

Газзәтти, ике бүрек киеп йөрүче кендек әби Гайшәтти игелеклелек идеалы буларак тәкъдим ителә.

Әсәр төзелешенә урнаштырылган борынгы йола-гадәтләр дә яшәешне анализлау өчен сайланган детальләр кебек кабул ителә. Шәл бәйләү, аулак өйләр – “тормыш-көнитештәге “күп мәсьәләләрне хәл итү урыны”: “ Монда кызлар бер-берсеннән хезмәткә өйрәнәләр (шәл үрнәкләре, чигү, бәйләү һ.б.), монда егет сайлыйлар, танышалар, аңлашалар, җыр-көй өйрәнәләр, уен уйныйлар”.

Әсәрдә вакыйгалар үткәннең бәхетен сагынып, балачакны хәтердә тергезү ноктасында төгәлләнми. Кабер детале яшәештәге ата-бала арасындагы арасындагы дәвамчанлыкның, тормышның өзелмәс-тукталмаслыгын, яшәүнең ниндидер олы, шушы дәвамчанлык белән бәйле мәгънәсен беренче планга чыгара, кешенең үз эш-гамәлләре белән шушы олы кыйммәткә лаек булырга тиешлегенә басым ясала: “Хәдичәттинең кабере безнең авыл зиратының иң матур урыны – кояшлы, җиләкле тау кырында. Аның кабере очында бик көяз каен агачы бар. Җәйнең тын, эсе көннәрендә дә вак, затлы-пөхтә яфракларын дерелдәтеп, һава дулкыны белән серләшеп утыра ул каен. Мин шул каберлеккә киләм дә (Хәдичәтти янында үз әнием дә ята) каен башына текәлеп торам”. “Арчин” бүлегенә көчле позициягә – эпиграфка чыгарылган Р.Гамзатовтан алынган текст яшәү мәгънәсен раслап куя: “Кешеләрнең кадерле җырлары өч төрле. Бу җырларга халыкның бөтен кайгысы һәм шатлыгы тупланган. Шуларның берсе бик якты: ул җырны бишек янында ана җырлый. Җырның икенчесе дә аныкы: табутта яткан улының боз кебек салкын яңакларын сыйпап җырлый ул аны. Ә өченче төрлесе? Калган барлык җырлар өченчесенә керә...” Яшәеш кагыйдәсе – сабырлык Шәйхи алмазы, “Арчин” бүлегендә бирелгән Гатият Әсмасы фаҗигасе аша шул мотив кабатланып килә.

Алдагы бүлекләр – автор-хикәяләүченең – “малайлыктан егетлеккә аяк атлаган” яшүсмернең беренче тапкыр символик укылышта зирәклек, саклык, уяу булу һәм чисталык мәгънәсендә килгән торналар белән хушлашуыннан

туган экзистенциаль сагыш мотивы кабатланган өлеш: “Торналар хушлашуын ишетеп иңрәп калган бу авыл мине үз баласы күк итеп ямансылап озатып калды. Сау бул, яшьлек!” Әтисе фаҗигасе, әнисе үлеме турында сөйләгәннән соң автор-хикәяләүче көчле позициядә – соңгы сүз өлешендә моң, хәсрәт нигезләнә: “Торналар шунда минем тормышымнан нәрсәнедер алып киттеләр. Мин үкенечле караш белән күккә күз юнәлтеп авызымны ачып тордым. Их, нигә ашыктым соң? Нигә тыныч кына карап тормадым?” “Мәңгелек матурлык, шигърият чыганагы” торналар, “сабырлык, акыл чәчә торган Масра юлы” – автор-хикәяләүченең теләге, үкенеч-сагышлары да.

Күренгәнчә, автор-хикәяләүче сюжет структурасын көчле позициядә бирелгән мотив-образларны кабатлауга кора. Еш кына интертекстуальлеккә мөрәҗәгать итү дә төп оппозицияне көчәйтүгә хезмәт итә. “Акрын искел, сәбах җиле!” бүлегенә исем итеп алынган Дәрдемәнд сүзләре сюжеттагы сагыш мотивын көчәйтә. Горур холыклы тегүче Хөснетдин белән Гыйльменисаттиләрдән автор-хикәяләүче меңъеллык тарихлы татарның өстәл китабы “Йосыф-Зөләйханы” әйттерә: “Йосыф-Зөләйха” кыйссасы турында мин күпме генә фәнни хезмәт укымадым! Бу турыда ничә генә лекция тыңламадым! Әмма алсу эре чәчәкле шәлъяулыгы белән бөтен аркасын-җилкәсен каплаган Гыйльменисаттинең урындык яртысын гына алып “ы-ы” килеп Йосыф кыйссасын укыгандагы кебек көчле тәэсирне бер җирдә дә алмадым”. Бередә XX гасыр башы “татар әдәбиятына үзенчәлекле метафизик күзаллау алып килгән” Дәрдемәнднең шигъри тезмәсен көчле позициягә чыгару аның шигырьләре белән аваздашлыкны табарга мөмкинлек бирә. Дәрдемәнднең “яшәешне анализлау чагылыш тапкан шигырьләрендә дөнья сурәте гомумиләштерелгән образ хасил итә. Яшәешне аңларга омтылучы лирик герой аны ике: реаль / трансцендентал якларга аера. Хакыйкатьне шушы ике чик тоташкан урында табарга, теге яки бу оппозициянең билге-символлары аша белдерергә тели. Ул – кешелекнең бер вәкиле, гомумән, кеше аңының тирәлекне-яшәешне танып белү омтылышын

үзендә йөртүче”. М.Мәһдиевнең сюжет структурасына хас булган реальлек / трансцендентальлек оппозициясе XX гасыр башы әдәбиятына тоташа икәнлеге раслана да. Дәрдемәндтә дә “лирик герой сагышының сәбәбен яшәешнең билгесезлеге тәшкил итә”. М.Мәһдиев исә тормышта гармония, сафлык сакланырмы, киләчәккә җитәрме, дип моңая, уйлана. “Бәхилләшү әсәрендә моңа җавап та бирә.

Кулланылган әдәбият исемлеге

1. Мәһдиев М. Торналар төшкән җирдә / Мәһдиев М. Сайланма әсәрләр. 3 тода. I том: Повестьлар. – Казан: Татар.кит.нәшр., 1994. – Б.135-356.

Заһидуллина Д.Ф. Мәһдиев Мөхәммәт Сөнгат улы (1930-1995). – Казан: Казан дәүләт ун-ты нәшрияты. – 2003.- 45 б.

2. Заһидуллина Д.Ф. XX гасыр татар әдәбияты тарихы: дәреслек / Д.Ф. Заһидуллина, Н.М.Юсупова. – Казан: Казан университеты, 2011. – Т.2: XX йөзнең икенче яртысында татар әдәбияты. – 198 б.
3. Жюльен Н. Словарь символов. – Челябинск: Урал LTD. – 1999. – 498 с.

4.Мифы народов мира. Энциклопедия (в 2 томах). Гл. ред. С.А.Токарев. - М. "Советская Энциклопедия" 1998. – Т.1. А-К. – С.70.

5. Урманче Ф. И. Татар мифологиясе. Энциклопедик сүзлек: 3 томда: 1 т. (А-Г). – Казан: Мәгариф, 2008. – 303 б.

6. Яхин А.Г., Мәһдиев М.С. Халык иҗатын әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе (Мәкаль, табышмак, җырлар). – Казан: Казандәүләт ун.-ты нәшр., 1982. – 112 б.